ՅՈՅՍ

ՕՐԱԳԻՐ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԹԻՒ 39 ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 10

ՅԱՐՄԱՇ
Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՉԱՐԽԱՓԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆԱՑ
—)(1869 — ՌՅԺԹ)(—

ՅՈՅՍ

ՕՐԱԳԻՐ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Թիւ 39 ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 10

ՄԵՐ ԱԶԳԻՆ ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱԽՈՐԺԱԿՆ

ՈՒ ԼՐԱԳԻՐՆԵՐ

Մէկ կողմանէ ուրախացած տեսննիս՝ որ ազգին մէջ ա՛լ սկսած է ընթերցանութեան ախորժակը տարածիլ եւ գիրք կարդալու յօժարութիւնը շատերու ախորժելի գալ, միւս կողմանէ ալ կցաւիմք՝ որ նոյն ախորժակն այնչափ անկման կերպով արթնցած է, որ փոխանակ մեր միտքը օգտակար հմտութիւններով զարգացնելու եւ կամ խակալ կարծիքներէ ազատելու, զայն աւելի կշփոթէ, աւելի կմթագնէ ու կբթացնէ և աւելի նախապաշարմանց տակ կձգէ։

Ազգին մէջ կարդալ գիտցող մարդիկ մեծագոյն մասամբ դպրատանց մէջ գրեթէ նիւթապէս միայն սորված են կարդալն ու գրելը, առանց սովրելու այն ընտրութիւնն ու զգալու այն ախորժակը, որ ընթերցանութիւնն օգտակար ըլլալու պայմանին մէջ հարկաւոր է։ Այս ընտրութիւնն ու ախորժակը չըլլալուն համա՞ր է՝ որ ազգային տպարանները մինչեւ հիմայ հմտութիւն զարգացնող գրքեր խիստ քիչ անգամ կրցած են հրատարակել, եւ ազգին մէջ տեսնուած սակաւաթիւ ուսումնականներն ալ գրիչը ձեռքերնին միշտ անօթի մնացած են ու մնալու դատապարտեալ. որովհետեւ ինչպէս եռանդուն գրիչ մը ըսած է, խեղճ հայը

գրելէն առաջ ծախելը կմտածէ ։

Ընթերցանութեան ախորժակն ազգին մէջ՝ անկանոն կերպով արթընցած է բուռն առեննիս՝ անկանոնութիւն ըսելով այն կուզեմք հասկցնել՝ որ ընդհանրապէս գիրք կարդալ ուզող մարդիկ կամ Պղնձէ քաղաք կկարդան, կամ Ժողովածոյ., եւ կամ ասոնց մօտ նոր հեղինակներու գործքերը, որոնք բանականութիւնը զարգացնելու և մըտաւոր կարողութիւնները սրելու տեղ, որ ընթերցանութեան վախճանն է, թիւր սկզբունքներով ու ցաւալի նախապաշարումներով աւելի կխեռնաւորեն զայն ։ Այս կարգի ընթերցասիրաց բազմաւորութենէն է՝ որ տպագրիչք իրենց շահուն համար պարտաւորած են հարկաւոր գրոց տպագրութիւնը թողուլ, եւ անոնց ախորժակին հետեւելով կարգ մը անպիտան գրքեր ու տետրակներ հրատարակել ։

Ախորժակի այս ցաւալի անկանոնութիւնը հայ գրականութեան զարգացման սպառնացող վտանգ մ՚ ըլլալէ զատ՝ որով օգտակար ու ընտիր հեղինակութիւններ երեւան պիտի չելնեն, ազգին կրօնական ու քաղաքական վիճակին ալ շատ վնասակար է ։

Կրօնական վիճակին վնասակար է, որովհետեւ մեր հայրենատուր կրօնին յատկութիւնը պղտորելու ջանացող խումբերու առջեւ մէկը կրնայ գթել ու անոնց ծուռ ու սխալ համոզումներէն բռնուիլ, եթէ եկեղեցական պատմութիւններէն չգիտնայ մեր եկեղեցւոյ ուղղափառ վարդապետութեանց յաջորդութիւնը՝ թէ ի՛նչպէս հաւատարմաբար իւրաքանչիւր դար իրենց ընդունած կերպով իրարու յանձնած՝ ու իբրեւ անախտ աւանդ մը իր սկզբնական յատկութեամբ մինչեւ մեզի հասուցած են ։ Քաղաքական վիճակին ալ վնասակար է. որովհետեւ անցեալ դէպքերը՝ որ պատմութեանց մէջ պահուած են, մեզմէ ծածուկ մնալով, նըմանօրինակ դիպուածոց մէջ շատ անգամ կտուժեմք՝ իրաց օգտակար վախճանին համաձայն շարժելու փորձառութիւն չունենալով ։

Իսաք Ռուսօ կըսէ . « Ճոխացուր անձդ տեսակ տեսակ գաղափարներով, ծանօթացի՛ր հին եւ նոր իրերու, քու բնիկ երկրիդ և օտար երկիրներու վերաբերեալ իրերու, ներկայ անցեալ և ապառնի իրերու, եւ ամէն բանէն աւելի ծանօթացիր Աստուծոյդ եւ ինքզինքիդ հետ . ուսի՛ր կենդանական բընութեան ի՛նչ ըլլալն ու հոգւոյդ յատուկ գործողութիւնները . Իրաց վրայ ստացած այս ընդհանուր ծանօթութիւնըդ քեզի շատ օգտակար պիտի ըլլայ ուղիղ դատելու եւ ուղիղ գործելու համար » ։

Այո՛, այս ամէնը կարդալով պիտի ստանամք, մանաւանդ պատմութիւններ կարդալով ։ Պատմութիւնները՝ որ անցեալը կնկարագրեն, մեր հմտութեանց գլխաւոր աղբիւրներն են . անոնցմով է՝ որ միտքը մէկ հայեացքով աշխարհի բոլոր անցեալ դարերը վեր կելլէ, եւ պատահած դէպքերուն ականատես ըլլալով մը իրեն փորձառական կեանք մը կպատրաստէ ։ Անոնցմով է որ միտքը ընդարձակ տեղեկութիւններ կստանայ հին եւ նոր ազգաց գործոց եւ խորհրդոց վրայ, եւ ըստ այնմ ներկային մէջ իրեն շաւիղ կպատրաստէ ։

Բայց ո՛րչափ քիչեր պատմութեանց յարգը ճանչցած են, պատմութեանց՝ որ անցեալ աշխարհներու դռները մեր առջեւ բանալով նոյն դարու մարդոց հետ ալ մեզի ապրիլ կուտայ . եւ ո՛րչափ ցաւալի է նկատել շատերու մտաւոր վիճակը՝ որոնց հմտութիւնները ու փոր֊

ձառութիւնները իրենց կեանքէն անդին չեն անցնիր ։ Պատճառն որ փոխանակ միտք զարգացնող գրոց ընթերցման պարապելու, սիրտ զուարճացնող գրոց ետեւէ կ՚ըլլան, զանոնք կ՚կարդան, ընթերցմանութեան նպատակը միայն զուարճանալն ու պարապոյ ժամերը առանց ձանձրութեան անցունելը դնելով ։

Արդ՝ ժողովրդոց ընթերցանութեան ախորժակը կանոնաւորելու համար ի՞նչ միջոցներ կրնան ըլլալ, որպէս զի մեր միտքերը փոխանակ զուարճալին միայն խնդրելու, օգտակարին ալ հետամուտ ըլլան ։ Ըստ մեզ լրագիրներէն աւելի օգտակար միջոց մը չկրնար ըլլալ այդ մեծագոյն դարմանին համար, որոնցմով մարդ ոչ միայն նորանոր գաղափարներով ներկայ իրաց մէջ լուսաւոր դատումներ ընել կսովրի, այլ եւ հետաքրքրութիւնը կը շարժի անցեալ դէպքեր ալ յիշելու, որոնք կերպով մը ներկայ դէպքերուն կ՚յարմարին, եւ բաղդատութեամբ օգտակար հետեւութիւններ հանելու ։

Այսպէս ահա օրագիրները մեր հետաքրքրութիւնը շարժելով զմեզ կառաջնորդեն անցեալ դարերու քննութեան անցնիլ ու ազգաց պատմութիւնները ձեռք առնել, ինչպէս նաեւ ուսումնական դիտողութեանց մէջ ալ մեր միտքերը կլուսաւորեն ։ Սակայն այս օգտակարութիւնները մէկ կողմանէ ընծայած ատեննին՝ միւս կողմանէ ալ ժողովրդոց ապականութեան գլխաւոր պատճառ եղած կ՚ըլլան, եթէ խմբագիրներն օրինաւոր մարդիկ չըլլան, ու աւրուած գաղափարներով իրենց թերթերը խճողեն, եւ մամլոյ ազատութիւն ըսելով անպիտան յօդուածներ ու տղայական նամակներ հրատարակելու միջոց մ՚ ըլլան ։ Այս վիճակիս մէջ՝ չըլլալնին ըլլալնէն աղէկ է, եւ ձեռնհաս իշխանութիւնը անոնց վնասակար արդասեաց առջեւ առնելու պարտաւոր է ։

Թող չըսէ մէկը՝ թէ այդ բանը մամլոյ ազատութեան կդպչի, Մամլոյ ազատութիւնը օգտակարութեան մէջ է, եւ այդ օգտակարութիւնն ալ հասարակաց բարքը, վարքը շինելու, ախորժակը կանոնաւորելու ու միտքը զարգացնելուն մէջ է ։ Լրագիր մը երբ այս նպատակներէն կշեղի, կառավարութիւնը զայն խափանելով՝ մամլոյ զեղծումը ու չէ թէ անոր ազատութիւնը խափանած կ՚ըլլայ ։

Օրինակի համար, միտքը ազատ է՝ և ամէն մարդ խելքը հասածը զրուցելու ազատ ըլլալու է կըսեմք, ու այս ազատութիւնը մեզմէ վերցուելուն ճնշում անունը կուտամք ։ Սակայն երբ բանականութիւնը խանգարուած մէկը փողոցներու մէջ ասոր անոր թշնամանելու ու հայհոյելու ելնէ, այն ատեն միտքը ազատ է՝ ըսելով ուզածն ըսելու կթողո՞ւմք անոր. ո՛չ ապաքէն ամենէն ազատասէր մարդիկ անգամ խիղճ մը չեն զգար անոր ազատութիւնը վերցունելու ։ Այս խելագարին պէս են այն ամենքը՝ որ մամլոյ ազատութիւն ըսելով կգրեն ու կխօսին ինչ որ արժան չէ ու արտաքոյ ազատութեան նպատակին է, և կառավարութիւնը այսպիսեաց լեզուները կարճելու ձեռնարկած ատեն՝ սուրը փտանգաւոր կերպով գործածողներու ձեռքէն զայն առնելու բարեգործութիւնն ըրած կըլլայ ։

Հոս պատշաճ կհամարիմք Զօրայեան պատուելին ընդարձակ մէկ հատուածը դնել, որ լրագիրներու օգտակար ու վնասակար կերպին վրայ գրած է փայլելուչ ու ազատ կերպով ։

“ Լրագիրները՝ կըսէ, լուսաւորեալ ազգաց մէջ հիմակու ժամանակներս ընկերական կենաց բուռն պէտք

մը համարուած են ։

Լրագիր մը երբոր օրինաւոր կերպով կը պատրաստուի , այսինքն , երբ որ լուրերը առանց ուշացունելու կհրատարակէ , երբոր լուրերը չի աղաւաղեր, չի խանգարեր կամ չի այլայլեր , երբոր չիպլիտու լուրեր հրատարակելով՝ պիտանի եղածները զանց չառներ ; երբոր մէկ , երկու , կամ կարգ մը մարդոց կարծիքին թարգմանը չըլլար , երբոր մասնաւոր կրից ծառայելով , ստութեան , կեղծաւորութեան , վրէժխնդրութեան ու ատելութեան որոմ ցանելու գործիք չըլլար , երբոր իր ընկերական ու քաղաքական նպատակը մոռնալով՝ առօրին պէտք եղած հարկաւոր ու հետաքրքրական լուրերը կը ձգէ ու կրօնական կարծիքներ տարածելու պաշտպանելու կամ հերքելու համար օրագրին մեծ մասը՝ վճիռներու , ժողովքներու , անէծքներու ու նզովքներու սարսափելի պատմութիւններովը չի լեցուներ որոնցմով լրագիրները շուտ , աժան եւ գրօսական լուր և լոյս տարածելու միջոց մը ըլլալու տեղերնին , աստուածաբանական տարերգութեանց , հովուական շրջաբերականներու , կամ կրօնական ընկերութեանց պաշտօնական ազդարարներու կը դառնան ։ Երբոր կըսեմ , լրագիր մը վերոյիշեալ թերութիւնները չունենար , այլ հմուտ , արթուն , զգուշաւոր , արդարասէր , խոհեմ , ողջամիտ ու ազատամիտ ձեռքերէ պատրաստուելով՝ ամէն տեսակ նիւթ իր չափովը կըհրատարակէ ու մանաւանդ այն լըրագրին լեզուն ալ աշխոյժ ու կենդանի լեզու մը կունենայ , այն ժամանակը կըսեմ , լրագիրը կրնայ կենաց ու բարուց գիտութեանը մէջ արագ յառաջդիմութիւններ ընել տալու զօրաւոր գործիք մը ըլլալ ։ Անանկ որ իրօք ալ փորձուած է , թէ ո՛ր ազգերն որ աւելի լուսաւորեալ տեղեակ եւ կիրթ են , անոնք յետնեալ կամ հասարակութեան լուսաւորութենէն վախցող ազգերէն աւելի բազմաթիւ եւ բազմատեսակ օրագիրներ ունին եւ շատ ալ կարդացող ։

Այս դարուս մէջ Եւրոպայ՝ գիտութիւնը այսքան ընդհանուր կերպով տարածուելուն մէկ գլխաւոր պատճառն ալ լրագիրներուն յաճախութիւնն է ։ Վասն զի , առ հասարակ անոնց խիստ շատը ճշմարիտ քաղաքականութեան ու բարոյականի ճամբէն դուրս չելլելով՝ խիստ մեծ ծառայութիւն կընեն ընթերցողներուն , մանաւանդ անոնց , որ ինքիրեննուն մտածել չեն գիտեր , այլ ուրիշի խորհուրդները միշտ աչուըննուն առջին տեսնելով իբր թէ սովորութեամբ կանոնք իրենց կսեփհականացունեն ։ Այս կարգ մարդոց համար (որ դժբաղդաբար ալ ամէն ազգի մէջ խիստ բազմաթիւ են) , որ շատ ատեն մտաւորական մշակութեան հասնելու համար որոշուած հնարքները անփոյթ կթողուն , եւ անոնց օգնութիւնը կանգոսնեն , այն կարգի մարդոց համար կըսեմ , ընկերական և բարոյական պարտականութեանց վրայօք բաւական ծանօթութիւն մը տալու համար, թէ որ օրինաւոր լրագրէ մը աղէկ միջոց չըլլար ըսեմ , կարծեմ չեմ սխալիր ։ Օրագիրներուն գլխաւոր գործքը լուսաւորել եւ բարեկարգել է ։ Հմուտ եւ անաչառ լրագիր մը՝ աշխարհի ամէն կողմէն լուր տալով ընթերցողին հետաքրքրութիւնը կգրգռէ հարցափորձ ընելու . ուրիշ ազգաց դէշ ու աղէկ սովորութիւնները գիտցունելով անհիմն նախապաշարումները կքանդայ եւ արժանաւոր ատելութիւնները կհաստատէ . արուեստից եւ գիտութեանց մէջ եղած օգտակար գիւտերը՝ հին աշխարհքէն

մինչեւ նոր աշխարհքը եղող մարդուն ալ կհաղորդէ, որն որ ուրիշ կերպով չպիտի կրնար իմանալ ։ Լրագիրները անանկ անցքեր ու դէպքեր կյիշատակեն, որ ընթերցողները կամ կզմայլեցունեն՝ կամ կնողկացունեն . այսինքն օրագիրները մարդը օրինակով կուսուցանեն . Անոր ախորժակը կկրթեն, և ծուռ կարծիքները կշտկեն ։ Օրագիրները երբոր բռնութեան երկաթներով կապուած չըլլան, երբոր ըսածնին ու խորհածնին պատշաճ կերպով ծանուցանելու ազատութիւնը ունենան, է՛ն հպարտ եւ է՛ն յանձնապաստան մարդը կպարտաւորեն, որ իր գործքը ու խորհուրդները բոլորովին չհեռացունէ բարոյականի սահմաններէն և հասարակաց կարծիքէն . Այս տեսակ օրագիրները՝ չարագործները սանձելով անոնք շատ գէշութիւններէ ետ կկեցունեն, վախցունելով՝ որ չըլլայ թէ հասարակութեան ականջը իյնան ։ Մէկ խօսքով, օրագիրները պահապան են թէ անհատ մարդոյ, եւ թէ հասարակութեան ազատութեանը, որ մինչև որ օրագիրները չկաշառուին՝ չկրնար ո՛ և է մարդ եղծանել կամ բռնաբարել անոնց արդար պատիւ կրելու ։

Այս ըսածներէս յայտնի կտեսնուի, թէ ո՛ր աստիճան վատութիւն ու անհընարին մեղք է այն օրագիր գրողներուն ըրածը՝ որ իբր մարդ եւ իբր քաղաքացի իրենց նմաններուն ունեցած պարտքերնին իրենց կրիցը զոհելով հասարակութեան միտքը կթունաւորեն, բարոյական կարգին կապերը կթուլցընեն ու կքայքայեն, եւ քաղաքականացեալ ընկերութեանց բարօրութիւնը հիմն ՚ի վայր տապալելու օգնող կարծիքները կտարածեն . . . . . ։

Վերջապէս լրագրաց վրայ այս ալ հարկ է գիտնալ, թէ որովհետեւ աշխարհի մէջ աղէկ բան մը չկայ՝ որ գէշի ալ չգործածուի, շատ մարդիկ օրագիրները կաշառելով սուտը իրաւի տեղ կլլեցուցած են . եւ շատ լրագրապետներ ալ իրենց քսակին լենալը հասարակութեան լուսաւորութենէն նախապատիւ համարելով ; անխիղճ մը գործիք կընեն իրենց լրագիրը ամեն կերպ զրպարտութեանց, սուտերու ու մոլար վարդապետութիւններու ։ Անոր համար, ո՛վ որ միայն մէկ օրագրի մը կկապուի, հարկաւ միշտ սուտը իրաւի տեղ կլլելու վտանգի մէջ եղած կըլլայ . այլ ինչպէս որ դատաւոր մը՝ ուղիղ վճիռ տալու համար պարտաւոր է ամբաստանողն ու ամբաստանեալն հետըղհետէ մտիկ ընել, ասանկ ալ՝ լրագիր կարդացողը պէտք է որ միշտ երկու տարբեր սկզբունք ունեցող լրագիր մէկէն կարդայ . որոնց մէջի ներհակ կարծիքներէն, խորհրդածութիւններէն եւ ձեռնարկութիւններէն ճշմարիտը յայտնի ըլլայ .

— Ամէն բանէն աւելի մարդուս միտքը ծռող ու աւելի կործանողը՝ միշտ մի և նոյն լրագիր կարդալն է ։ Վերջապէս մարդ իր ստորագրուած օրագրին խորհրդոյն հետ կնմանանայ . և որովհետեւ այն խորհուրդը ամեն օր մէյմէկ նոր կերպարանքներ առած կներկայանայ, ուստի իբր թէ հաստատուն գաղափար մը կըլլայ, որ մարդուն միտքը կգրաւէ ու կամքը կպաշարէ ։ Այն ժամանակը հոգւոյն կարողութիւնները զսպուելով այն ամեն օրուան ազդեցութենէն ու միշտ մի և նոյն խորհրդին բոլորտիքը դառնալով (որ օր աւուր վրայ զինքը աւելի կպարագրէ) իր ազատութիւնը անթերի վայելելէն կդադարի ու վերջապէս իր ընելիք դատումներուն միակ կանոն միայն այն հաստատուն գաղափարը կունենայ, որուն գերի եղած է ։

Այն ժամանակը փոփոխական և վերաբերական կարծիքները՝ որ նոյնպէս փոփոխական եւ մասնաւոր շահեր եւ կիրքեր կներկայացունեն, իրեն համար բացարձակ ճշմարտութիւններ կըլլան. եւ երբ թէ իրաւունք ունեցածի պէս ինչ որ անկէ ետեւ այն բացարձակ ճշմարտութեանը ներհակ գայ, արհամարհանօք կամ բարկանալով կմերժէ։ Ահա ասկէց է որ կծագին այն անհամբերութիւնը, այն մոլեռնութիւնը (էկզալթասիօն), ու այն բռնութիւնը խօսքերու, գործքերու, զգացմանց եւ խորհուրդներու մէջ։ Ահա ասկէց է որ կծագի այն քաղաքական մոլեռանդը (ֆանաթիզմ փօլիթիք)։ —

Ուրեմն սիրելի ընթերցող, թէ որ ժամանակիդ անցքերուն հմտանալու համար պարապութեանդ մէկ բաւական մասն ալ օրագիրներ կարդալով անցնելու բաղդը ունենաս, մի՛ ենքզինքդ ծառայաբար մէկ լրագրի մը կապեր, որ չըլլայ թէ ակամայ կողմնական կարծիքներով ախտաւորիս։ Ջանա՛, որ միշտ ներհակ կարծիքներ ու սկզբունքներ ունեցող օրագիրներուն գոնէ երկուքը մէկ տեղ բերես. ինչ ճշմարիտ, արդար, ազնիւ ու վեհանձն գաղափար որ անոնց մէջ գտնաս, ընդունէ, առանց անոր աղբիւրը վնտռելու. եւ ինչպէս որ ամեն հովին առագաստ բանալու պէս՝ ամեն լսածդ առանց քննութեան ընդունիլը թեթեւամտութիւն է, ասանկ ալ, նայէ որ քու կարծիքիդ դէմ բան մը լսած ժամանակդ առանց քննութեան ալ չըմերժես կամ չդատապարտես»։

Զօրայեան պատուելիին էայս վերջին խրատները աւելի կարեւոր կհամարիմք այն անձանց համար՝ որոնք ստորագրուած լրագիրնուն այն աստիճան սիրահարուած են, որ առանց ընտրութեան ընդունիլ կախորժեն ինչ որ նա կընդունի ու կքարոզէ. եւ այսպէս ամեն խնդրոյ մէջ միայն անոր կարծեաց ետեւէն երթալով, իրենք ողրա մախոհութեան մէջ առաջ չերթալէն զատ՝ երբեմն հանրական վնասներ ալ առաջ կուգան։ Ասիկայ տեսակ մը մոլորութիւն է, որուն տրամաբանք՝ մոլորութիւն ու բանիւ վարելոյ անունը կուտան։ Պիւթագորեանք այնչափ տոգորուած էին այս մոլորութեան մէջ ու կուրօրէն կպաշտպանէին իրենց առաջնորդին կարծիքը, որ ամենէն կարեւոր վիճաբանութեանց մէջ անգամ Նա ասաց ըսելը ամեն պայքար կդադրեցունէր։

Մենք կփափաքիմք Զօրայեանի հետ՝ որ՝ մարդ լրագիր կարդացած ատեն Պիւթագորեաններու պէս իր բանականութիւնը չմոռնայ, եւ դատումն ինքն իր կողմանէ ընէ ու չէ թէ ուրիշին դատման հետեւի։ Այս պայմանին մէջ միայն լրագիրները մեր միտքը զարգացնելու միջոց մը՝ ու ընթերցանութիւնն ալ օգտակար կրնայ ըլլալ, որուն 'ի սրտէ կփափաքիմք։

ԱՐՇԱՒԱՆՔ ԱՆԳՂԻԱՑԻՈՑ

ՅԵԹՈՎՊԻԱ

1868ին

Շարունակութիւն . տե՛ս թիւ 57. երես 292.

Այսուհետեւ կսկսին Անգղիացւոց զօրաց գլուխը գալիք ամենկերպ վտանգներն, աշխատութիւնք եւ չքաւորութիւնք, որ եթովպական բանակին յատուկ եղան ։ Փոխադրութեան դժուարութեանցը համար ամենասաստիկ կարօտութեանց մէջ ինկած շատ անգամ ուտելիքնին պակսելով, եւ իրենց նեղութեանցը փոխարէն փառաւոր եւ կարելի յաղթութեան մը՝ քաջալերիչ յոյսն ալ չունենալով, պաշտօնեայք եւ զինուորք ամէն համաստութեամբ եւ անձնուրացութեամբ դէմ դրին այս տարժանելի աշխատութեանց ։ Ձեմստորա գրեր, ժայռից եւ առապարից մէջ հազիւ հազ դծուած անձուկ ճանապարհներէ՝ զօրաց այն պարտաստուն ընթացքը՝ երբեմն աւազով ծածկած եւ երբեմն մորիկներէ թրջած այն բանակետղներն, ուր տասը գլխաւոր պաշտօնեաքը զօրականի պարզ վրանի մը մէջ կը պատսպարուէին ։ Խիստ շատ անգամ առաւօտանց արշալուսին ճամբայ ելլող զնդերը իրիկունը մութը չկոխած չէին կրնար բանակին համնիլ ։ Անգիտելի փոս մը առջեւնին կելլէր, անկէ անցնելու համար երկու կամ երեք ժամ աշխատիլ հարկ էր ։ Աւելի յաճախակի նեղ ճամբու մը վրայ ջորի մը կիյնար ու գունդը կարգելուր էր ճամբէն ։

Այս արկածները տասը քսան անգամ մէկ աւուր ճամբուն վրայ կպատահէին, եւ իրիկունը զինուորը փոխանակ հարկաւոր եղած հանգիստն առնելու, բացօթեայ բանակին մէջ նորանոր նեղութիւններ ունէր կրելու ։ Շատ անգամ աղխերն գիշերը ուշ ատեն հազիւ կհասնէին . պարէնը, որ հազիւ երբեմն ըստ բաւականին կգտնուէր, կշտացնելու բաւական չէր ըլլար . մանաւանդ որ, կերակուր եփելու ալ շատ անգամ ժամանակ չէին ունենար ։ Քիչ մը միս, լիպրէ մը ալիւր՝ միջին տեսակէն, եւ քանի մը կրամ թէյ էին զօրականին սովորական ուտելիքը . Հացը, եւ պաքսիմաթն իսկ, ինչ ըսել է չէին գիտէր, նա մանաւանդ գինւոյ ոգիքն ալ (ալքօլ) որ աղտաղտին եւ վնասակար ջուրը կտրելու համար պէտք էր . Գըլխաւորներն ալ նոյն կարօտութեամբ կը նեղուէին, ու ամեն կերպով զօրականէն տարբեր չէին ։ Իսկ անասնոց վիճակը, եթէ աւելի թշուառ կրնայ ըսուիլ, աւելի եւս թշուառ էր . խիստ քիչ անգամ ամենահարկաւոր եղած կերին կէսը կտրուէր անոնց, եւ սով հանդերձ բոլոր օրն ալ ճամբայ քալելու

էին, որովհետեւ բանակին օր մը հանգիստ տալը անկարելի էր։

Անթալօյի եւ Մակտալայի մէջ եղած դաշտերուն վրայ՝ քանի մը խօսք ընելնիս կրնայ լաւ բացատրել՝ թէ ի՛նչ դժուարութիւններ պիտի քաշէր անգղիական բանակը, ու ի՛նչ վտանգներու մէջ պիտի իյնար պատերազմական գործոյն այս երկրորդ մասին մէջ։ Անթալօյէն դուրս ելած չելած՝ ճամբան բարձր լերանց մէջ կը մտնէ, որոց զանազան գօտիներն ուղղագիծ շարունակութեամբ մը տարածուելով, կարեւանցնելու սոսկալի արգելքներ կը ներկայացնեն։ Օթեւանէ օթեւան երթալու համար՝ սանկով պէտք է անցնիլ այն նեղ տեղուանքը՝ որ լեռնադաշտէն հազար մեթրէն աւելի բարձր են, եւ սանկով պէտք է իջնել այն խոր լերանցամէջքներուն մէջ՝ որ լեռնադաշտէն նոյն չափ խորութիւն ունին։ Հետզհետէ հեղեղատներէ պիտի անցնուի՝ որոնց ջրերը արեւմուտքէ դէպ 'ի Թաքազզէ կ'թափին. այս ձորերէն մեկուն մէջ է Աշանժի լիճը։ Մակտալայէն քանի մը քայլ անդին, Թաքազզէ կ'ելլէ ճամբուն առջեւը, ու կը կտրէ ճամբան իւր ակին խիստ մօտ տեղէն, բայց խիստ խոր ձորով մը. պէտք եղաւ պատերազմական ականի կերպով ժայռաւինաձեւ ճամբայ մը բանալ եզերաց առապար կողերուն վրայ։ Այս ձորոյն միւս կողմը Ուատէլայի ընդարձակ լեռնադաշտն է, որոյ ծովու երեսէն բարձրութիւնը 3,000 մեթրէն աւելի է։ Այս լեռնադաշտին ծայրը, որ 70 հազարամեթր երկայնութիւն ունի, անգղիական բանակին առջեւը պիտի ելլէր՝ Թէոդորոսի իր բանակովը շինած ճամբան; զոր Տէպրա—Թապօրէն Մակտալա երթալու ատեն շինած էր։ Նէկիւսան « Եթովպիոյ կայսրը » հետը պատերազմական ծանր անօթներ'ալ ունենալով ամբողջ ամիս մը վատնած էր այն երկու վիթխարի ճեղքերէն անցնելու համար, որոնց խորերէն կը վազեն Ճէտտա եւ Պաշիլօ Կապուտ—Նեղոս վտակ գետերն։ Այս երկու ճեղքերը Ուատէլայի և Մակտալայի դաշտին մէջ հանդիպած վերջի արգելքներն են։ Ասոնք մէկմէկէ Տալանթայի գրեթէ 8 հազարամեթր լայնութեամբ պզտի լեռնադաշտովը զատուած ըլլալով, խորութիւննին 1,200 մեթրէն պակաս չէ. և եզերքնին այնպէս չիտակ կտրուած ու սեպացեալ է որ սկզբան անանցանելի կը կարծուի. Բարեբաղդաբար Թէոդորոս իւր 20,000 հոգիէ բաղկացեալ բանակաւը կուշտերուն վրայ ճամբայ մը բացած էր; որ թէ և վեր 'ի վերոյ շինուած եւ սաստիկ զառ 'ի վայրներով լի, սակայն անգղիական գնդերը կրցան անցնիլ.

Ճէտտայի և Պաշիլօյի անցքը մէկդի, Անթալօյի և Մակտալայի մէջ գտնուած երկրին մէջ ամենեւին հաղորդակցութեան ճամբայ մը չկար անգղիական բանակին հոն գալէն առաջ, կամ թէ այնպիսի ճամբաներ միայն կային որ հազիւ ջորիի հնարաւոր էր անցնիլ. Զօրքը երկաթով և խրամով, եռեւ եռեւ ճամբայ բացաւ, և ծովէն մինչեւ Մակտալա շինուած ճամբուն գործոյն մէջ բանակին ճարտարապետներն սքանչելիք գործեցին, այնպէս որ արշաւանքէն դառնալուն այսինքն առաջին բանակաց այնպէս դժուարաւ անցքէն երկու ամիս վերջը Անգղիայիք գրեթէ ամեն տեղ դիւրագնաց ճամբաներ գտան։

Մարտին սկիզբները՝ գլխաւոր սպարապետը՝ առաջին գնդերուն հետ Անթալօյէն կը մեկնէր, ուր Մակտալայի համար որոշեալ զօրաց մնացորդը մարտի 15 էն սկսեալ հասաւ։ Դէպ 'ի յա-

ռաջ երթալը դանդաղ եղաւ, ըստ բաւականին պաշար ժողովելու դժուարութեանց, և այնպիսի երկրի մը մէջ դիւրադնաց ճամբաներ բանալու հարկին պատճառաւ, ուր բնութիւն այնչափ արգելքներ սփռած էր։ Աղխից վրայօք ամենասաստիկ հրամաններն, ամեն ճշտութեամբ կատարուելով, որ մեծ պատիւ կըբերէ անգղիացի պաշտօնակալաց պատերազմական զգացմանցը, արգելքները նուազեցուցին և զօրքը կարելի եղածին չափ ծանրութենէ թեթեւցաւ։ Պաշտօնակալներն իրենց անձնական կարասիները, և վրաններն հոն թողուցին, եւ մնացած քիչ մը պատերազմական կազմածնին ալ Անթալօ՝ զորս մինչեւ հոն կրցած էին տանիլ։ Գնդապետէն սկսեալ ամէն կարգի տասնապետաց ալ հասարակ զինուորաց վրան մը տրուեցաւ։ Զօրապետներն մէկ մէկ վրան առին իրենց առանձին պաշտօնակալներուն հետ Սովորական ուտելիքներն այնպիսի պարզութեան մը հասան՝ որ Սպարտացւոց թաներն կյիշեցնէին։ Արդէն գլխաւոր հրամանատարն ամենուն օրինակ կուտար՝ իր բանակին վրայ դրած ամէն տեսակ զրկողութեանց ամենաճշդրիտ հպատակութեամբը։

Լեռնային պատերազմական անօթներն առանց նեղութեան կրցան տանիլ։ Արշաւող գումարտակը երկու թեթև մարտկոց ունէր նոր դրութեամբ շինեալ պողպատէ թնդանօթներով, կարգադրեալ ըստ սովորութեան երկրին։ Այս երկու մարտկոցներն 60 հազարակրամէն պակաս ծանրութեամբ թնդանօթներով զինեալ, և մանաւանդ աւելի դիւրաշարժ ըլլալով՝ պաշարներու նոյնակին կարգադրութեամբը, իրենց վրայ հաստատեալ յոյսերը պսակեցին։ Դաշտային կազմածներն, որ էին 4 Արմսթրօն թնդանօթ 12 ատրճանի՝ կրցան անուով մինչև Անթալօ տանիլ. այլ այդ կերպով աւելի հեռու տանելու պէտք չէր յուսալ. Սակայն Անգղիացիք իրենց պատիւ կկարծէին իրենց մեծ թնդանօթներն Մակտալա ցուցնել։ Կազմածները վար առնուեցան ու փղերու վրայ բեռցուեցան*, և երիվարներն արձակ քշուեցան. 4 թընդանօթի եւ իրենց առջևի կազմածոց համար 19 փիղ գործածուեցան։ 8 մատ մեծութեամբ երկու պատերազմական սանդերք ալ 4 փղի վրայ բեռցուեցան, ռումբերն ալ ջորիներու վրայ։ Մարտկոցին զանազան կազմածներն ալ ուրիշ քանի մը փղերու վրայ բեռցունելով, ընդ ամէնը այս կենդանիներէն 40 մը կար բանակին հետ։ Առանց անոնց անկարելի էր տանիլ այդ ծանր կազմածը, եւ ամենեւին վտանգ մը չհասաւ ոչ երթալու եւ ոչ ալ վերադարձի ժամանակ։ Սակայն մասնաւոր բեռի կերպով շարել պէտք եղաւ, կենդանինները չկրնալով այնպիսի դժուարին երկրի մը մէջ զօրաց ընթացքին հետեւիլ։ Ընդհանրա-

* Անօգուտ չէ նշանակել թէ ինչ կերպով վար առնուած կազմածներն փղերուն վրայ բաժնուած էին.

Իւրաքանչիւր թնդա-		
նօթի համար 1 փիղ,	4	փիղ
Իւրաքանչիւր սայլա-	0	»
կի համար 1 փիղ	4	»
Իւրաքանչիւր թնդանօթական	0	»
կազմածոց եւ անուոյ մը հա-	0	»
մար 1 փիղ	4	»
Պաշարաց երկու սնտուկներու	0	»
եւ անուոյ մը համար 1 փիղ	4	»
Մնացած ութ անուոց համար	0	»
իւրաքանչիւր փղի երեք անիւ	3	»
	19	փիղ

Երկու անիւ տանող փղին ուրիշ զանազան կազմածներ բեռցուցած էին. այս այլ և այլ բեռներու միջին ծանրութիւնը 800 հազարակրամի մօտ էր, համետը հետը հաշուելով։

պէս 12 ժամ կտևէր մթերանոց հասնելու համար, մինչդեռ զօրքը 5 կամ 6 ժամէն կհասնէր ։

Հնդկաստանի բանակին արշաւող զօրացը հետ չընկերացողին համար, փղերու խմբին գնացքը նոր տեսարան մը կընծայէ ։ Չկայ այնպէս հետաքրքրական բան մը ինչպէս այդ վիթխարի չորքոտանեաց դանդաղ, սակայն միշտ ապահով քայլով ամէն նեղ ճամբաներէ երթալը, և խիստ դժնդակ զառիվերներէ ելլել կամ իջնալը տեսնելը ։ այս տեղ իրենց լայն ոտքովը հողը կը քննեն, որպէս զի հասկնան՝ թէ իրենց զանգուածը հաստատուն նեցուկ մը կրնայ գտնել, ասդին անդին կընեն կամ կը փրցունեն երկայն պատճովը իրենց ընթացիցը արգելք եղող մացառներն ։ Իրենց խելամտութիւնը և հլութիւնն ալ իրենց ոյժին և մեծայաղթ կերանին հաւասար են ։ Հնդիկ մը, երբեմն տղայ մը, բաւական է իրենց առաջնորդելու, և բնաւ տեր մը այնպիսի հլու եւ հաւատարիմ ծառայ մը ունեցած չէ ։ Փղի և իւր փղապանին մէջ, կը թուլթեամբ մը և ամենօրեայ հարկաց կեանքովը միածմանց միաբանութեան պէս բան մը կը հաստատուի, և եթէ փղապանը կամ հեռանայ կամ մեռնի, շատ անգամ փիղն ալ ծառայութիւն ընելը կմերժէ ։

Յայտնի բան է թէ ինչպէս կբեռնաւորեն ուղտու կարաւան մը ։ Փղի մը համար ալ գրեթէ գործը նոյն է ։ միայն իրեն անդամոց միապաղաղ կազմութիւնը չներեր ոտքերն իր մարմնոյն տակ ծալլելու, այլ կրկին չարժմամբ, մէկ մը առաջ ու մէկ մ'ալ ետեւ երթալով կկքի իր բեռը ընդունելու համար ։

Անգղիական բանակին մէջ գտնուած այս մեծայաղթ բեռնակիր կենդանիները ամէն օր նոր զարմացումներ կպատճառէին Եթովպացւոց ։ Անոնք միայն վայրենի փղերը տեսած ըլլալով որ ծովեզերեայ տաք դաւառներու և կամ ներսերը ցած հովտաց մէջ առատ են, չէին կրնար՝ հասկնալ թէ ինչպէս նուաճեր են այդ ահարկու կենդանեաց վայրագ բնաւորութիւնը եւ մինչև այնչափ հլու ծառայներ ըրեր են ։ Իրաւ է արդեօք՝ թէ Ափրիկէի փիղը Ասիոյ մէջիններէն աւելի ցասկոտ բնաւորութեամբ ըլլալով միշտ ընդդիմացած է ընտանեցնելու փորձերուն ։ Առաջին անգամ էր որ փղերու քալելը տեսանք Եթովպիոյ ամենէն դժուարին լերանց մէջ ։ Բանակը իմանալով փղաց խմբին գալը, մեր բանակետեղը եղող հովտին բոլորտիքը շրջապատող լերանց ստորոտը գնաց ։ Ճամբան քիչ մը ժամանակ լերան գագաթին վրայէն էր, և սաստիկ զառ 'ի վայրով մը կիջնար ժայռերու մէջէն՝ որ տեղ տեղ կը ծածկէին զայն ։ Իրիկուան դէմ մեր գլխէն 500 ոտք բարձր խառնաշփոթ կոյտ մը տեսնուեցաւ՝ որ հազիւ կընշմարուէր, կամաց կամաց զառ 'ի վայր հասաւ, վերջը մօտեցաւ երբեմն աներևոյթ ըլլալով ու երբեմն տեսնուելով, վերջապէս դաշտը հասնելով երկու կարգ անգղիացի զինուորաց մէջէն անցաւ, և իրեն պատրաստեալ բանակետղին մէջ կեցաւ ։

Արշալուսոյ հազիւ նշմարուող լոյսը՝ այս տեսարանիս օտարոտի կերպ մը կուտար ։

Մարտի վերջերը գնդերէն շատը հասած էին Ռուատելայի լեռնադաշտը, մնացածները աճապարեալ ընթացքով դեռ այն լեռնային գաւառները անցնելու վրայ էին, որ 14 օթևան երկայնութեամբ Անթալօյէն մինչև Թակազզէ կտարածուին ։ Այս լեռնադաշ֊

տին վրայ համեմատութեամբ դիւրին եղաւ ընթացքը, թէ և գնդերը կլիմայի խստութիւնները կրեցին. վասն զի այն տեղը ծովու երեսէն 3000 մէթր բարձր ըլլալով՝ ցրտաշունչ գիշերներ կյաջորդեն այնպիսի օրերուն իսկ՝ որ ջերմաչափը 30 աստիճան կցուցնէր Ուտեստներն իսկ կսկսէին պակսիլ. մինչեւ այն ատեն գլխաւոր զօրապետը քաղաքական գործակալներու ճարտար եւ անխոնջ օգնականութեամբը կըրցաւ ժողվել ուզածը, թէ ցորեն ըլլայ՝ եւ թէ խոտ. սակայն Մակտալայի կըմօտենային, և այդ ամրոցին վրայ երթալու միջոցը, Թէոդորոս անխնայ հարթայատակ ըրած էր բոլորտիքը գտնուող երկիրը։

Ուատելայի լեռնադաշտին վրայ սըփռեալ քանի մը գիւղերը Անգղիացւոց անցնելու ժամանակը փլատակաց կոյտեր էին. հազիւ քանի մը հոգի կհամարձակէին իրենց հայրենեաց փլատակացը մէջէն երեւնալու։ Այս դըժուարութիւնք նախագուշակուած էին. ետեւը աստիճանաբար պաշարներ պատրաստուած էին մթերանոցներու մէջ. Երբեմն երկրին օգնական զօրքովը կըբերուէին, որոնց ծառայութիւնը շատ օգտակար եղաւ, պէտք էր անոնց ըսպասել. Արդէն գլխաւոր Սպարապետը բնիկ գլխաւորաց հետ յարաբերութիւն հաստատելէ դադրած չէր, եւ եթէ կարելի ալ չըլլար այն օգտակար ծառայութիւններն և օժանդակութիւններն այն երկրացի իշխաններէն ընդունիլ, ինչպէս որ ընդուներ էր Քասսայէն Թիկրէյի մէջ գտնէ բանակը ապահով կըլլար իրենց խաղաղութեանը վրայ. Թէոդորոսի դէմ իրենց ընդհանուր ատելութիւնը, ուսկից ամէնը կըվախէին ալ, ապահով երաշխաւորութիւն մը էր Եթովպացւոց հաւատարիմ ըլլալուն։

Անգղիական բանակը գերմարդկային ճգամբք եւ անօրինակ գնացքով մը այս լեռնադաշտը հասնելէն յետոյ՝ իր նպատակին մօտեցած ըլլալով, կըրնայր կարծել՝ թէ իր նեղութիւնները լմնցած էին. Ալժիրի ջրաւէտ եւ ապառաժուտ եւ մանաւանդ Թակազզէի աւելի առլեփ եւ դժնդակ ափանց վրայ ելլելէն վերջը ալ ի՛նչ երկիւղալի արգելքներէ կրնային վախնալ։

Սակայն Մակտալայի երեք չորս օթեւան մնալով ա՛լ աւելի սոսկալի աշխատութիւններ կային. Վերը տեսնուեցաւ՝ որ Ուատելայի լեռնադաշտին հարաւակողման բարձրութիւնը հողը ուղղակի կտրուածքով 1200 մէթր խորութեամբ ձորոյ մը մէջ իջնալով անհեդեդ պատռուածք մը ձեւացուցած է, որ կարծես թէ նոր ջրհեղեղով մը բացուած է. Այս անդնդոյ մէջէն Ճէտտայ ջուրը կվազէ, և միւս կողմը Տալանթայ լեռնադաշտը, որ թէ բարձրութեամբ և թէ տեսարանով նոյն և նման է Ուատելա լեռնադաշտին, անոր պէս ուղղակի բարձրացած ալ է, այնպէս որ անդունդին եզերքը պէտք է երթալ անոր ինչ ըլլալը և ի՛նչ խորութիւն ունենալը դիտելու և չափելու համար. Ուատելայէն մինչեւ Տալանթա ամենեւին ընդհատութիւն մը չէր տեսնուէր. Թէոդորոսի Ուատելայի լեռնադաշտէն մինչեւ Մակտալայ շինուած ճամբուն ուղղութիւնը, կապահովցունէր Անգղիական բանակը, թէ այդ արգելքին առջեւը երկար ատեն չպիտի կենային։

Գլխաւոր սպարապետը անձամբ տեղեկացաւ. Այդ արգելքներուն վըրայով ճշմարտութիւնը կյաղթէր ինչ որ երեւակայութիւնը Եթովպիոյ դահաւանդներու վարժուած ըլլալով, կըրնար նորանոր դժուարութիւններ ցու-

ցընել ։ Անհրաժեշտ նորոգութեան աշխատութիւնք սկսան շուտ մը ․ եւ ապրիլի 4 ին արշալուսին , առաջին գունդը Ճէստայի հարաւային եզերքը տեսնուեցաւ ։ Ջորերու եւ ձիերու մէջ երեսուն քայլի չափ առաջ երթալնուն պէս , գնդերը զգացմամբ և երկիւղիւ լցեալ առապար զառ 'ի վայրներու մէջ ընկան ․ ուր՝ ամէն քայլի մարդ և անասուն անդունդք իյնալու մէջ էին ։ Անոր բարձրութեանը կիսէն հորիզոնական դիրքով , բնութենէ շինեալ պզտիկ լեռնադաշտ մը կտարածուի հսկայաձև սանդուխի պէս , 600 մէթր բարձրութեամբ , վերջը նոր զառ 'ի վեր մը կըտեսնուի՝ որ մինչև գետոյն անկողինը ուղղակի կիջնայ ։ Իջնալը երեք ժամ տեւեց , պէտք եղաւ կենալ և գունդին ժողվուելուն սպասել՝ որ շատ հեռացած էր , և զառ'ի վայրին մէջէն հօսող մարդկային ջրվէժ մը կկարծուէր ։

Մինչդեռ կենդանացուցիչ եւ թեթեւ օդ մը լեռնադաշտին մէջ կտիրէր , ընդհակառակն անդունդին մէջ եղանակը տաղտկացուցիչ էր ։ Գետոյն անկողինը ժայռ ու կոպիճ էին , եւ քանի մը ջրաշեղջքներ պզտիկ ճակներու մէջ տարածուած ․ քանի մը մեծ ծառեր եւ գլխաւորապէս անպտուղ փշալից մացառներ էին այդ ձորոյն մէջի տունկերը՝ զոր քանի մը պատմիչներ իբրեւ թէ արեւադարձի կանանչազարդ ձոր մը կներկայացունեն ։

Տուրնուֆէլէ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՐԴԱՐՈՑ

Արդարքն որպէս զարմաւենիս ծաղկեսցին ։
ՍԱՂՄՈՍ

Օրհնեսցի սուրբ յիշատակ
Արդարոյ ամբիծ
Ծքեղապանծ 'ի դրուագ
Ի զուարթնոց երկնից ։

Ի սրտմալից 'ի հովտէս յաւէտ յապշոպ 'ի ձանձիր
Զերկնից անցեալ ըստ սահման ոք սրարշաւ առ դաբիր ,
Յոր սերարփիք հոլաթեւք զոյգ ընդ խընկոցն անուշակ
Զօրհնիս յաւետ սիրարծարծ եւ զալէլուս յորդորակ
Զօծեն անդուլ անձանձիր Էլին անեղ գերաբուն ,

Դիմեալ վարդէր լուսազդեաց դիմօք զուարթ փաղփաղուն
Պսակիլ փառաց ըզպսակ անհուն ։

Մաճկանացո՛ւդ դու, աղէ, ամբա՛րձ 'ի վեր զաչսդ 'ի վեր ,
Ջերմերանեմն հա՛րց զոգի , — ընդ ո՞ր ուղի անվեհեր
Յորդեալ շաւիղ քեզ ասաէն՝ գնեցեր զանեղծ փառս երկնից , —
Եւ լըսիցես առ մարդիկ յաւիտենից զաւետիս ․
Թէ որ յաշխարհ քններաւ իբրև 'ի բովս ոսկի ,
Որպէս շուշան նորազդեստ անջան աննիւթ ըզգեցցի
Զպատմուճան անմահ և պերճ ծիրանի ։

Յիշատակ սուրբ ամբըծից
Օրհնութեամբ երգոց՝
Լուսազարմիցըն գնդից
Գով 'ի կանդուց ։

Հուժկուք յերկրի սիգախորոխ արք կորովիք փառաղուն՝
Յոյժ եւ յիրանս յորացեալ , փարփառ ծաւեօքն շըջշըջուն
Հիւըս առեալ հըրճուանաց, և զծիր գոգցես տիեզերց
Բովանդակեալ յուրեանց ափ , 'ի վըտանգաց կործեն զերծ ․
Խոպոպք վարսից դէզադէզ ըզմանք Թիկամբք վէտ 'ի վէտ ․
Եւ զի՞արդ ․․ ո՛հ հայեա՛ց Տէ՛ր , հայեաց յարդարն դատափետ,
Եւ ցե՞րբ չառնուս վրէժ յարանցըդ նպերտ ։

Արփին հրավառ լուսազդեաց տայ նոցին խինդ եւ վայել ,
Ելք նոքին քաղցր է նոցա , սիգան յաւէտ յոսկեթել
Ի պաճոյճս հանդերձից , եւ յամբարտակս պերճաշուք ,
Նոքա յորդոր զեթերայ ըմպեն սողոխ քաղցրասիւդ ,
Եւ սուգ Թախիծ ալետանջ եւ սուղ աւուրք դառնագին
Ի գլուխ ո՛վ տէր , արդարոյն ցե՞րբ հեղցէ լըյան արեգին ,
Անցաւոր աւուրք ե՞րբ անանց լիցին ։

Օրհնեսցի սուրբ յիշատակ
Արդարոյն ամբիծ
Արբոցն յաշխարհ լուսաբնակ
Եւ յԱդին երկնից ։

Անօրինին արիւնուռուշտ մթերք ընչից թաթաղուն ,
Խորեալ ըզդանձս՝ յորջասոյզ գըրդայ յոսկին իւր փայլուն ,
Դընի յորսայս անվըթար 'ի ծերանիս ծուրացի ,
Քակէ զամբար , նոր շինէ առ կոյտ բերոց յաշնանի ,
Ջեռք իւր ժըլատ , անողոք աչք ընդ մուրկին չուառական
Ոչ ողորմի և գթայ , խաղայ խընդայ բընութեան
Սոնքացեալ յաւետ 'ի քարիս համայն ։

Եւ է՞ր այդչափ շեղջաշեղջ կուտես ըղձանձս ո՛վ պանդուխտ ,
Գիտիցե՞ս ոչ , զի ընդ հուպ դարձցին ժպտուքդ 'ի տխուր .
Մահ չարակեղ սևադէմ փաղաղիցէ ընդ ճապուկ
Զանդամս քոյին գրգասուն , հարցին քո դէմք 'ի դալուկն .
Աւուրք կենաց քոց պայծառ թարշամեսցին տօթակէզ
Իբր ըղձաղիկ լուսադեղ , մինչ դայ արփին 'ի հանդէս ,
Եւ դու զուր յայնժամ աւաղեսցես զքեզ :

Օրհնեսցի սուրբ յիշատակ ,
Արդարոյն ամբիծ
Եւ ջնջեսցի բովանդակ
Անօրինաց անուն պիղծ :

Իջցես , իջցես դու ո՛վ վատ , 'ի թոհ և բոհ անդ ներքին .
Պատեսցէ մութ քո զարև 'ի յաւիտեան խաւարին ,
Ի քնարան քո մահու բուսցի ոզող խայթահար ,
Եւ քո ըղձեռ լուսայցեն աղքատք 'ի քէն հարստահար .
Իսկ արդարոյն զանյողդողդ առեալ թևիչ ամպաչու
Ցերկինս 'ի վեր յՈլիմպոս , տեսանէ յոյս կենսատու ,
Եւ խառնի 'ի դունդս անդրանկաց պարու :

Մանկունք հիւղից տարմատարմ կայթըս առեալ դեղապար
Ի ձայն երգոց ներդաշնակ զարդարն յաւետ բարեխառն`
Օրհնեն անդուլ եւ գովեն զնորին սուրբ յիշատակ :
Եւ մուրացիկք ըղկորուստ կոծեն որթոյն առ հասարակ .
Քո մահ դժխեմ դառնաղէտ , ո՛հ , քանի՞ ցաւ է նոցա.
Այլ ո՛ն , ե՛լ արդ յերկնաւոր , ե՛լ , 'ի խորանս աննիւթեայ
Ի լոյս անստուեր պատեալ սուրբ 'ի գահ :

Կացցէ՛ անանց յիշատակ
Արդարոյն ամբիծ ,
Անցցեն աւուրք մեր եւ կեանք
Որպէս ըղձաղիկ :

Տե՛ս , մահացուդ . տե՛ս , հիւծե՛ալ 'ի վեր դամ մի ակնարկեայ ,
Եւ ահա զի՞նչ , — կղկղանք քո մեծութիւնք ճոխապանծ —,
Փարեաց աստէն դու զերկրաւ որչափ բաւեն գիրկդ անձուկ ,
Որձնեա՛ 'ի զարդ դու յաւէտ , յոսկի , յարծաթ դեղաչուք ,
Եւ քո վերջայք եղկելի դարձցին 'ի սուգ դառնագին ,
Արդ ո՞ւր վայելք քո և դեղ , ո՞ւր և կենաց քոց բաժին ,
Անցին ո՛հ նոքա , և այլ ո՛չ դարձցին :

Զի բովանդակ տարրական ընդունայնից է շահապ ,

Որ ցանդ կրգէր 'ի գահոյս և Թադ յոսկի անկնակապ ,
Այսօր , ո՛հ , փառք և անուն զոյգ ընդ գիոյն չըքանան .
Արդարոյն սուրբ յիշատակ կացցէ անանց յաւիտեան ,
Եւ վերելեակ յերկնառաք 'ի բոցաշունչ հուր 'ի կառս՝ ,
Ելցէ սանդուխ յերկնապող 'ի վեր դիմօք լուսափառ ,
Ուր առաքինեաց արդար տուրևառ ։

ՑՈՎԿ. ԶԱՐՄԱՅՐ
Աշակերտ Ժառանգաւորաց Ուսումնարանին ։

Գ. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻՈՅՆ

ՀՈԳ ԸՐԱԾ ԲԱՆԸ

Գ. Մանդակունի ստորագրութեան տէրը Իրաւախոհին նկատմամբ հրատարակուած դիտողութեան վրայ Օրագրոյս 35 թուով գրուած յօդուածին դէմ Մասիս հանդիսին մէջ յօդուած մը ալ հրատարակած է բաւական զգածեալ կերպով ։ Գրուածը յարձակողական նախատական քան թէ վայելուչ քննադատութեան մը կերպն ունենալով , պատասխանող հեղինակին նկատմամբ քանի մը ծանր բառեր ալ գործածուած կան մէջը . ինչպէս են ղողակրտել , ծամըրտել , խխղբանել և այլն , որ մասամբ մը ալ գրողին հայերէն աղէկ չը գիտնալուն կուտամք , որովհետև չէինք յուսար՝ որ այդ բառերուն արժէքը գիտնալով չափ ւոր գրուածքը բանաւոր կերպով հերքող գրչի մը վրայ զլուցէր , ու փաստի պակասութեան պատճառաւ թշնամանած ըլլալու կասկածը տալ ճանճնծող ընկերոջ ։ Ուստի ինչպէս առջի գրածին մէջ հաստատական բառը նոյնպէս ալ այս վերջինին մէջ այդ բառերը համարելով կանցնինք ։

Մանդակունին չգիտցած բաներուն վրայ գիտցածի պէս խօսիլ ուզող գրասէրներէն ըլլալուն՝ որչափ որ իւր դիտողութիւններէն կասկած տուած էր մեզ , այս անգամ մեր կարծիքը հաստիք ընելու համար նոր փորձ մ' ալ կուեցունէ , մարգարէացած ատենը՝ թէ Յուսոյ յօդուածին հեղինակը Տէրոյենց պատուելին հետ գլուխ գլխի տալով այն պատասխանը պատրաստած ըլլան ։ Ստուգիւ այսպիսի հոգեառութիւն մը ամէն խելքի գործ չէ . . . ։

Կան մարդիկ՝ որ մտքերնին դրած գաղափարներէն հեռանալ չուզելնուն համար ամէն օրինաւոր փաստ ու խըրատ արհամարհելու խիղճ չեն ըներ , եւ իրրև իրենց կարծեաց լուծումը չընդունած , ամէն առիթ դտնելնուն նոյնը դարձեալ կկրկնեն ու կերեքնեն ։

Մանդակունին այս կարգի մարդոց ալ մեծակակից ըլլալ կերևի , ուստի իրեն քարոզուած զգուշութիւնն արհամարհելուն վրայ՝ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարդապետութեանց հմուտն ըլ-

լալու բարձր՝ դիրքը նորէն ձեռք ա֊ռած՝ իր դիտողութեանց պատասխա֊նը չառածի պէս առջի ըսածները դար֊ձեալ կկրկնէ եւ այո՛ կամ ոչ վճռական պատասխան կպահանջէ ։

Այս անգամն ալ պատասխանելու հարկը թէպէտ առջի անգամուն պա֊տասխանող Արժ․ Հեղինակին կիյնար սակայն իր բացակայութիւնը պատճառ եղաւ մեզ պատասխանելու , յուսալով որ Պ․ Մանդակունին ախոյենի փո֊փոխութիւն չհամարիր այս ։

Ահաւասիկ առանց շաղկապութեան և երկայնաբանութեան առ մեզ ուղղած հար֊ցումները ։

1՝ Հայաստանեայց եկեղեցին կըն֊դունի՞ Քաղկեդոնի ժողովը եւ Լե֊ւոնի տումարը ։

2՝ Հայաստանեայց եկեղեցին Հո֊գւոյն որբո՞յ բղխումն կամ ելումն միայն ՚ի Հօրէ կդաւանի՞ թէ եւ յՈրդւոյ ։

3՝ Հայաստանեայց եկեղեցին Քա֊ւարան կընդունի՞ ըստ պապականու֊թեան ։

4՝ Հայաստանեայց եկեղեցին վեր֊ջին օծման խորհուրդը ինչով կկատարէ՞ ։

5՝ Հայաստանեայց եկեղեցին Հա֊ղորդութեան բաժակին մէջ ջուր կխառ֊նէ՞ ։

6՝ Հայաստանեայց եկեղեցին ժա֊ռանգական եկեղեցականութիւն կըն֊դունի՞ ։

7՝ Հայաստանեայց եկեղեցին կըն֊դունի՞ որ Հռովմայ եկեղեցին մայր եւ դատաւորակ է ամենայն եկեղեցեաց ։

Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարդա֊պետութիւնները գիտնալու չափ պար֊ծենցողի մը բերնէ այս հարցումները լը֊սուած ատեն միտքն այս կերպ կդառնէ այնպիսւոյն վրայ , այսինքն կամ այն է՝ որ իր պարծանաց հակառակ եկեղեցւոյ Ս․ Հարց գրուածոց տգէտ մէկն է ․ կամ՝ այն՝ որ աւելորդաբանութեամբ ժամավաճառ ըլլալ սիրող մը ։ Մանդա֊կունին առանց ո՛րն ըլլալը դատելն ըն֊թերցողաց թողլով անցնիմք իր հարց֊մանց վճռական պատասխանները տա֊լու ։

Արդ՝ առաջին հարցման կպատաս֊խանեմք ․

Հայաստանեայց եկեղեցին հիմայ Քաղկեդոնի ժողովն ընդունած է ․

Գիտեմք՝ որ երկար ատեն այս ժո֊ղովոյն վրայ մեր եկեղեցին մոլար կար֊ծիք ունեցաւ, և հրապարակաւ ալ զայն կնզովէր իբրև նորոգիչ Նեստորական մոլորութեան ․ գիտեմք նաև՝ որ 1820ի ազգային ժողովէն ՚ի վեր այդ նզովքը եկեղեցին վերցուց ։ Արդ Մանդակու֊նին այս փոփոխութիւնն ի՞նչ նշանակու֊թեամբ կհասկնայ ։ Նզովիւք հերքո֊ւած իմն արդարանալով նզովքը վրա֊յէն վերնալէն ընդունելի ըլլալը չհասկ֊ւիր թէ ի՞նչ կհետևի ։ Կերդուի՞ , ըսած ունի՞ հիմայ ՈՂ հրաշալի են ծայրի երկու֊տունը , որոնց մէջ հայհոյիչն Գէտկո֊րոսը սուրբ և ուղղափառն Լևոն ու իր տումարը չար ըսուած է ։ Լաւ ունի՞ ձեռնադրութեանց ատեն հերիտիկո֊սաց ցանկին մէջ Լևոնի անունն ալ յի֊շատակուիլը ։ Եթէ Հայոց եկեղեցին նոյն ժողովն ընդունած չէ ․ ուրեմն Եւ֊տիքեսի մոլորութիւնը կընդունի՞ ․ և երբ այն ժողովին համաձայն յանձն Քրիս֊տոսի երկու բնութեանց անշփոթ միա֊ւորութիւն կդաւանի , զայն կընդունի՞ ըսել ու այնդեյն ո՞ւր կմնայ ։ Մեզ այն֊պէս կերևի՝ որ Մանդակունին՝ հին վէ֊ճերը քըրքըրելու, և երկու եկեղեցեաց մէջ ատելութիւնն հաստատուն պահելու

թաղձանք մը ալ ունեցած պիտի ըլլայ ։ Սակայն այդ թաղձանքներն այս դարուս մէջ կատարուելու բաներ չեն . . . զայն կրող սրտերը 1820 էն առաջ պէտք էր ծնած ըլլային ։

Երկրորդ հարցման կպատասխանենք ։

Հայաստանեայց եկեղեցին Հոգւոյն սրբոյ ելումն կդաւանի եւ յՈրդւոյ ։

Քանի որ աստուածային անձանց զանազանութիւնը իրական է , ուրեմն այդ զանազանութիւնը ծնող հակադիր առնչութիւն մը կայ ։ Այդ առնչութիւնը Հօր եւ Որդւոյ մէջ կմտածուի իբրեւ մէկը ծնող և միւսը ծնեալ , նմանապէս Հօր եւ Հոգւոյն մէջ կմտածուի իբրեւ մէկը բղխող և միւսը բղխեալ ։ Արդ՝ Որդւոյն եւ Հոգւոյն մէջ ի՞նչ առնչութիւն կրնամք մտածել՝ որ առանձին անձնաւորութիւն ըլլալնին յայտնի ըլլայ ։ Այս առնչական զանազանութիւնը ուրիշ կերպով չկրնար մտածուիլ . եթէ ոչ՝ մէկը հասնող և միւսը հասող ըմբռնելով ։ Այս պարագային մէջ միայն Հոգին Որդիէն անձնաւորապէս զանազանեալ կըլլայ եւ ըստ ուղղափառ մտաց կրնայ ըսուիլ թէ՝ Հոգին սուրբ բղխի 'ի Հօրէ իբրեւ 'ի սկզբնէ եւ առնու , կամ ելանէ , կամ յառաջագայի յՈրդւոյ իբրեւ 'ի յաղբերէ ։ Այսպէս խոստովանած է մեր եկեղեցին . այսպէս վկայած են Ս. Հարք . յորոց եւ սուրբ վարդապետն Եղիշէ կգրէ « Առաջինն չէ ծնեալ յումեքէ , երկրորդն ծնունդ է առաջնոյն , երրորդն երկրորդին և առաջնոյն ելումն և բղխումն իբր արմատ եւ ծառ եւ պտուղ » ։ Որուն այսօր իմաստն է ։ Հայրը մէկէ մը ծնած չէ , Որդին Հօրմէն ծնած է , իսկ Հոգին Հօրմէն բղխումն եւ Որդին ելումն է ։ Հայրը արմատի նմանելով՝ որ ծառոյն միջոցաւ պտուղ կուտայ ։

Երրորդ հարցման կպատասխանենք ։

Հայաստանեայց եկեղեցին Քաւարան բառը չընդունիր հոգւոց համար ։

Մեր եկեղեցին քաւարան ըսելով նիւթական եկեղեցին կիմանայ . հոգւոց համար այդ անունով տեղ մը ընդունած չէ ։ Բայց կայան մը կընդունի , ուր միջակ մեղաւորաց հոգիները կկենան , և եկեղեցւոյն աղօթքովն եւ կենդանեաց բարեգործութիւններով իրենց արգելմանէն ազատելու օժանդակութիւն կընդունին ։ Եկեղեցին այս կայանը ընդունած չըլլար նէ՝ Մանդակունին ըսածին պէս « հոգւոց մահուանէն յետոյ ունեցած վիճակը ի խնամս աստուածային ամենագիտութեան թողած ըլլալով » , ինչպէս կըսեն բողոքականք , անոնց վիճակին փոփոխութեան համար ալ չէր աղօթեր ։ Այս վարդապետութիւնը նոյն իսկ Ս. Լուսաւորչին է ըսողայն ։ « Իսկ գնացելոց մեղուցելոց եւ խոստովանողաց եւ ապաշխարողաց . և հաղորդեալ վերջին խորհրդոյն և հրաժարեալք յաշխարհէս և նոցա կատարեալն յիշատակք՝ Քրիստոսի պատարագաւն եւ աղօթիւք եւ գթով տնանկաց եւ ալ բարի գործովք , զի վերջնովքս բարեգործութեամբ հանգուցեալքն նորոգ եղին նորոգութեամբ կենացն անվախճանից » ։

Չորրորդ հարցման կպատասխանենք ։

Հայաստանեայց եկեղեցին վերջին օծման խորհուրդն հիմայ ի գործ չկատարեր ։

Հիմայ չկատարեր ըսելէն առաջ կը կատարէր հետեւելով ըսել կըլլայ՝ որ այս խափանումը զեղծում մը է ու մեղադրելի զանցառութիւն մը և զեղծումըլոյն անկէ յայտնի է՝ որ մինչեւ հիմայ

այլ նոյն խորհուրդը խորհրդոց կարգն ընդունած եմք Իւղոյ գործածութիւնը մինչև ցՍարգիս Շնորհալին հասած կերևի, բայց պատճառն յայտնի չէ՝ թէ ի՞նչ կերպով խափանուած է։ Եկեղեցին 'ի սկզբան իւղոյ գործածութիւնն ունենալը յայտնի է Մակարիոս Պատրիարքին կանոններէն ալ՝ որ Ս. Վրթանէս Հայրապետին խնդրանօք խըրկած էր. և որուն չորրորդ կանոնն է, «Զիւղ հիւանդաց քահանայն օրհնեսցէ»։ Այսպէս սահմանուած է Դունայ եօթներորդ ժողովոյն մէջ ալ, որուն մետասաներորդ կանոնն է. «Զձէթ օծութեան հիւանդաց քահանայն օրհնեսցէ»։ Ուրեմն տարակոյս չկայ՝ թէ հիմայ օծութեան իւղ չգործածելնիս մեր նախնեաց հետևողութենէն մեղադրելի արտաղութիւն մ՛ է։

Հինգերորդ հարցման կպատասխանեմք.

Հայաստանեաց եկեղեցին Հաղորդութեան բաժակին մէջ ջուր չխառներ։

Մեր եկեղեցին 'ի սրբոյ Լուսաւորչէն վարդապետեալ այդպիսի սովորութիւն մը չունի. եւ թէպէտ ինք իւր հնաւանդ սովորութիւնը պահելով ջըրախառն չպատարագեր, բայց այլոց սովորութիւնն ալ չարհամարհելը թերևս Մանդակունին ինք ալ գիտնալու է։

Վեցերորդ հարցման կպատասխանեմք։

Հայաստանեայց եկեղեցին ժառանգական եկեղեցականութիւն կընդունէր մինչև ցմեծն Սահակ։

Այս ճշմարտութիւնը հաստատելու համար բաւական է սուրբ Սահակ հայրապետին նախորդները քննել՝ թէ ո՛ր ազգէն սերեալ էին. ուրիշ ապացուցի հարկ չկայ։

Հայաստանեայց եկեղեցին չընդունիր՝ թէ Հռովմ մայր եւ դաստիարակ է ամենայն եկեղեցեաց։

Տէրոյենց պատուելին ասոր հակառակ բան ըսած չէ. այդպէս կարծողը Մանդակունին միայն է։ Այսուամենայնիւ այս ալ չուրացուիր՝ որ Հռովմ մայր և դաստիարակ է նկատմամբ բոլոր արևմտեան եկեղեցեաց։

Իր հարցմանց պատասխաններն այս կերպով տալէնէս վերջը, հարկ կհամարիմք մեր կողմանէ ալ հետևեալ հարցումներն ընել իրեն, առանց պատասխանները պահանջելով։

1. Մեր եկեղեցին Քաղկեդոնի ժողովոյն և Լևոնի Տումարին հակառակ վարդապետութիւն կընդունի՞։

2. Մեր եկեղեցին երկու բնութիւն չընդունած ունի՞։

3. Պապականաց Քաւարան ու մեր ալ՝ կոյան ըսածներն ի՞նչ են։

4. Մեր եկեղեցին վերջին օծման խորհուրդը ինչո՞ւ ընդունած պիտի չըլլայ։

5. Ո՞վ ըսեր է իրեն՝ թէ Տէրոյենց պատուելին մեր եկեղեցւոյ համար ջըրախառն կըպատարագէ ըսած ըլլայ։

6. Մեր եկեղեցին մինչև ցմեծն Սահակ ժառանգական եկեղեցականութիւն ընդունած չըլլալը ինչէ՞ն գիտցեր է։

7. Ո՞վ ըսեր է իրեն՝ թէ Հռովմայ եկեղեցին ամենայն եկեղեցեաց մայր և դաստիարակ է՝ ըսած ըլլայ Տէրոյենց պատուելին։

Շնորհակալ պիտի ըլլամք եթէ հաճի այս հարցմանց պատասխանը տալ, ո-

րով միայնգամայն ինք իր հարցմանց ալ պատասխանած պիտի ըլլայ, միայն թէ խնդրոյն մէջ նորաբեր խորհուրդներուն չը- գործածէ փախուստի, համար և քննէ ճշմարտէ՝ որ Աւետարանի ճշմարտութիւնն կըլլայ ըստ նոյն ինքն Մանդակունին :

Ս. Վ. Յ. Փ.

ՊԱՏՐԱՆՔ ԱՇԽԱՐՀԻ

Աշխարհի մէջ մեր կատարելիք գործերը մեր ակարութեան հետ բաղդատելով խիստ մեծ են : Ճանապարհը, որմէն կքալենք հասանելի դնացքով մը դէպ 'ի մեր վախճանը հասնելու, փուշ եւ տատասկ լեցուած է, որ ոտքերնիս կմնեն եւ կարիւնոտեն . Ճանապարհին եզերքները սոսկալի անդնդոց եւ առապարներու վրայ կնայի . Այո՛, կենդանի հաւատք մը եւ հաստատուն յոյս մը պէտք է քրիստոնէին՝ որ կարենայ տոկալ կենաց պատերազմի եւ բազմադէմ ապառակութեանց իւր կենաց հետքը դծող դէպքերուն . Երկնաւոր հայրը կղրկէ իւր օգնութիւնն անոնց՝ որ այս աղէտից մէջ իրեն կաղաղակեն . յաղթութիւն կուտայ անոր՝ որ յաղթուելու մօտ կկարծէ ինքզինք . կշիջուցանէ անոր ծարաւը, որ կտանջուի կենաց երաշտացեալ անապատին մէջ . յանկարծակի կարատդրէ անուշաբոյր ծաղիկներ այն մոլորոց վրայ՝ ուր թշուառ մը 'ի լաց կնստի :

Եւ սակայն — կըսէք դուք պատանի՛ք — այս փորձութիւններու զօրաւոր հոգիներն անգամ չեն տոկար . ընկերական կենաց մէջ այնպիսի ահագին հարուածներ կան՝ որոնցմով ամենամեծ եւ հզօր հոգիք անգամ իբր դիւրաբեկ ինլի ապակիներ կկոտրին : Ի՞նչ ընենք այն դառնադին պատրանաց դէմ, որ իբր խօլական ցնորք զմեզ կըկաշկանդեն, եւ իբր դիւական ժպիտ մեր քունը կխռովեն . Ո՞ր խանթէփար կրնայ այս խարշատիչ անդը թմրեցունել . Ի՞նչ մխիթարիչ խօսքեր կրնան այս վշտերը դիւրել . Ո՜հ, այն կենդանի յոյսը, որ իբր ծաղիկ կփթթի, եւ օդոյ մէջ կցնդի իբր թռուցիկ գոյացութիւն՝ անոր ախորժելի հոտը մեր հատանելեաց հազիւ հաղորդելով . ապագայն՝ որ բռնենք ըսելու առեննիս ձեռքէ կփախչի : կենդանի լոյսը, որ իբր յանկարծածագ լոյս յանկարծ կորսուելով դարձեալ զմեզ խաւարի մէջ կթողու . խաբէական անուշ ցնորքներ՝ որ ներկայ կեանքը սիրելի կընեն եւ հանդերձեալը երազել կուտան, մեր հոգւոյն մէջ տխուր դատարկութիւն մը կթողուն, զոր ո՛չ ինչ չկրնար լեցնել . . .

Այո՛, դուք ողջոյններ էք, բայց դուկահար և թարշամեալ կերպարանք մը ունիք՝ որ կբացատրէ ձեր հոգւոյն ուժգին փորձառութիւնը : Մտիկ ըրէ՛ք : Դուք յուսոյ և առաքինութեան բացով լուսաւոր կենաց դաւիթն էք . որտեղնիդ վեհմական զգացումներու առջև բաց է, ոչ վաստ և ցած նախանձու կըիջանի, և ոչ ամօթալից ատելութեան : Ոսկեթել կերպարաններու մէջ փոթթուածներուն թշուառութիւնը աչքերնիդ չտեսնէք : Շնորհակալ կըլլայք . ժպի-

տօվ մը ձեզ ձեռք կորկառողներուն ․ շնորհակալ կըլլայիք ձեզի խորհուրդ տուողին և ձեր պատանեկան հանճարոյն խոստացած փառքին վրայ ուրախ եղողին շնորհակալ կըլլայիք հիւրերնուդ՝ որ ձեզ այցելութիւն կընէին ուրախ դիմօք այն օրերն՝ յորում ձեր բաղդը անյողդողդ կկարծուէր ․ Այլ ատենի շնորհակալ կըլլայիք անոնց՝ որ առաջին անգամ զձեզ իրենց կրծոց վրայ կսեղմէին յանուն սուրբ բարեկամութեան ․․․ Եւ հիմայ՝ որ ամէն բան ․ թէ՛ պատուասիրեալ հիւր և թէ՛ երկայն ժամանակ հաւատարիմ բարեկամ ձեր շրջապատէն անհետացեր են, հիմա՝ որ ձայներնիդ մինակ մնալով արձագանգ չունի, զձեզ խաբող աշխարհին դէմ ատելութեան խօսք և անէծք կըկարդաք ․ Ամէ՜ն և անիծանե՜լ ․ ․ ․ սա չէ եղբա՛յր, աշխարհի պատրանքէն խոստաբող թրթռանքի մը հրաժարականին ձեր, այլ կրից եւ երկրաւոր վայելչութեանց որոգայթին մէջ մեզ խաբող քունր թմբելով պէտք է հաւատոյ գրկաց մէջ զարթնուլ ․ Մոռի՛կ ըրէք այս խօսքերը ․ Սիրեցէ՛ք ձեր թշնամին, օրհնեցէ՛ք զձեզ անիծանողը ․ բարիք ըրէ՛ք զձեզ ատողին և աղօթք ըրէ՛ք զձեզ նեղողներուն համար ․ Կհաւատա՞ք այս սուրբ և բարձր բարոյականին ներդաշնակութիւնը ըստ որոյ Աստուածային օրէնսդիրը կուզէ՝ որ մարդկութիւնը քալէ ․ իբր առ վախճան վերանորոգման և փրկութեան ․

Կորնչուցածներնէդ ո՞ր բանն է՝ որուն վրայ կուլաք, եւ իրաւունք ունենալ կկարծէք ․ ձեզնէ պատուասիրեալ հիւրերնիդ կամ ձեր իրական արժանեաց վրայ զձեզ խաբող շողոքորթութիւններն այսօր պակսեցա՞ն․ փառք անոնց ապերախտութեանը, որ ձեր խղճմտանաց ատեանին առջեւ զձեզ աւանց կաշառեալ փաստաբանի թողուց, եւ ընդունայնութեան դեւը ոչ եւս կըրնայ աչքերնիդ խփել ․ Բաղդերնիդտալն ու վրայ ընող շարաշար վստահութիւննիդ ամենէն դառնագոյնն է, չնչին հարստութեանց վրայ, որով ձեր կրից և հաճոյից անձնատուր եղած էիք, ըլլու տեղ, այն հարստութիւննիդ ձեզնէ կապտող չար գործոյ վրայ յացէք ․ Վերջապէս բոլոր սէրերնիդ մէկ մարդու մը վրայ կեդրոնացուցած էիք․ մտերիմ եւ հաւատարիմ բարեկամութիւննիդ անոր ամենադո՞ղն փափաքներուն խունկ կարկանէր ․ անոր նեղութեանց կմասնակցէիք․ երջանկութիւննիդ անոր հաճոյքը կատարելէ կախեալ էր ․ ձեր ունեցածները անորն էին․ կեանքերնիդ անորինէն կախումն ունէր ․ սա մարդն ալ զձեզ խաբեց․ թըշուառութեանց դրան առջեւ զձեզ ձըգեց ու փախաւ, եւ զօդցես պայման ունէր անկեց անդին ճամբան փոխելու, եւ կամ հաստատագոյն բարեկամութեանդ թելը առօրին կտրելու ․ Ո՛հ, չէ՞ր է այն մարդը, որ պիտի գայ՝ որ հզօր ձայն մը զանիկայ գերեզմանէն պիտի արթնցնէ, եւ հաշիւ պիտի պահանջէ այն ամէն արտասուքներուդ ․ զոր կթափէք իւր վստահութեամբ զձեզ թողելուն, եւ հիմայ ապերախտ հաւաչանքնիդ չլսելուն համար ․

Բայց դուն արդեօք յանցաւոր կամ կշտամբանաց արժանի չե՞ս ․ Դուն բոլոր աշխարհի մարդկանց մէջ մէկ հատ մը միայն կսիրէիր ․ կրօնքդ քեզ կպատուիրէ թէ զամենքն ալ սիրէ իբրև քու եղբայրներդ ․ Նայինք այս բարեկամութիւնդ չէ՞ր՝ որ քեզ ցաւ բերաւ քան բարեկամդ․ դուն զքեզ պատժած ես անձնասիրական եւ անբեր առաքինութեամբ, որովհետեւ այն բարեկամդ անշուշտ հանդամանքներ ունէր՝ որ քեզ

հաճելի էին, ձեր հետ բաղդատելով անխելք կամ տկար էր. չնչին գործերդ անգամ կգովէր մինչդեռ հրապարակի անտարբերութիւնը և անուշադրութիւնը հիմայ այնպէս կգտնէ՝ ինչպէս որ են իրօք։

Անշո՛ւշտ եթէ այս մէկ հատիկ կապակցութեան տեղ, որուն կորուստը զձեզ ՚իմակ միայն թողուց աշխարհի մէջ. այդ ազնիւ եւ մաքուր զգացումներդ բաժնած ըլլայիք. եթէ շատ մը ապերջանիկներու օգնած ըլլայիք. և թէ շատ մը արտասուքներ սրբած ըլլայիք. թերեւս շատ մը ապերախտներ ունենայիք բայց՝ միայնակ չէիք մնար, ձեռքեր կերկննային թշուառութեանդ, արտասունք կխառնուէին արտասունքներուդ, ձայներ կպատասխանէին ձայներուդ, եւ գոնէ անցելոյն դառն մտքներ ցաւոցդ վրայ չէին աւելնար։ Երանելի յիշատակներդ արիագոյն կը հանդիսացունէին զքեզ թշուառութեան ասպարիզին առջեւ։

Այսպէս է քրիստոնէական կրօնքին վսեմ բարձրութիւնը, խստութիւն մ՚ ունի առաքինութիւնը փակողին եւ անձուկ սահմանի մէջ դնողին դէմ. պարտք դրած է սիրել ամբողջ մարդկութիւնը, և ոչ մէկ երկու մարդ. եւ կդատապարտէ այսպիսի անբեր զգացում մը՝ իբրև չիջուցիչ սիրոյ, առանց որոյ քրիստոնեայ մը իւր սուրբ պարտքերը չկրնար կատարել։

Իրաւն է այս կեանքը, և խիստ քիչ մարդիկ կրնան թեթեւ փորձութեամբ այս կեանքէն անցնիլ. բայց Քրիստոնէութիւնն իբրև միդապատ եւ ամփոփած կլինի ՚ի խաղաղ և լուսաւոր ապագայ ՚ի ձեռն հաւատոյ և յուսոյ ընտադութեան մէջ կհաստատէ, և իւր ճառագայթից առջև մռայլ փայլքեր կդալկանան։ Քրիստոնէութեան վեհագոյն օրինաց առջև անմեղ հանդիսացողին սրտին մէջ ցաւագին պատրանքներ չեն կրնար թափանցել. մանաւանդ թէ՝ նոյն իսկ պատրանքները անոր համար աւելի հզօր առիթներ են իւր զօրութիւնը հաշակելու, որովհետև այն խոչընդոտներն՝ որոնց առջև կփշրիք, անիկա արդէն նշանակած է. այն ուրախութիւնները՝ որոնցմով որ կպարարիք, անիկա կցուցնէ՝ թէ ոչինչ է. այն յոյսը՝ որոնցմէ կկախարդուէիք, անիկա կցուցնէ՝ թէ որչափ թեթեւ և քան զհողմ սրընթաց է. այն հարստութիւնները, որ կսիրէիք՝ անիկայ պատուէր տուած է՝ որ ատէք. վերջապէս ըսած է ձեզի՝ թէ ձեր Հայրը երկինքն է, եւ իր արքայութիւնը այս աշխարհի մէջ չէ։

ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

Եթէ անցեալ ժամանակի Երուսաղէմը իմանալու համար ներկայ ժամանակի երուսաղեմէն նշան մը ուզենք, եթէ զինքը այնպէս նկատելով ինչպէս որ գլխէն անցած քանդումները կամ մանաւանդ ինչպէս որ հրէից ժողովրդեան անհաւատութիւնն եւ կուրութիւնն եւ Աստուծոյ սաստիկ բարկութիւնն թողուցին, այն հին շքեղութեան նշաններէն բան մը փնտռենք, այն շքեղութեան կըսեմ՝ որով Ասիոյ առաջին կարգի քաղաքներէն մէկն եղած էր, երբէք գտնելիք բան մը չունինք, ոչ վսեմական փլատակ մը, եւ ոչ ահագին նշխար մը, որոնք կրնան վկայութիւն ըլլալ հին մեծութեան. բան չկայ՝ բայց եթէ մահմէտականաց մզկիթի աշտարակներ, կապարեայ բոլորշի գմբէթներ ցցուած քարուական աճելութեամբ, վաճառականներով և խառն 'ի խուռն ազգերով լեցուն խաներ, մութ տներ, փողոցներու օձապտոյտ ճանապարհներ ուր հրէայներ երկիւղիւ կմտնեն կելլեն, քաղաք մը լռիկ եւ մեռեալ, եւ գոգցես Քրիստոսի գերեզմանին բոլորը մեծ թաղծութիւն մը, եւ յաւիտենական լռութիւն մը տիրած է։

Բաւել է արդի երուսաղեմի նշաններէն փնտռելու չենք հին երուսաղէմը. այլ հնագոյն դարուց, եկեղեցւոյ հայրերուն եւ սուրբ Գրոց պատմութենէն. որոնք գեղեցիկն Հրէաստանի բոլոր գանձերը անվթար պահած են, որոնք են սիւնազարդ տաճարը, շողշողուն եւ ոսկեփայլ ձեղուններով պալատները, ստորերկրեայ սրահներով բարձր շէնքերն, չորս միացեալ պարիսպները իրենց որմերով, դռներով եւ աշտարակներով, զոհամատուցին հանդէսները, պատերազմիկ քաջաց աւարները, ժողովրդեան հարստութիւնը, ընդարձակ մարդագետնի հօտերը, անհամար ձիթենեաց պտուղները, լերանց շուշանները եւ հովտաց վարդերը։

Երուսաղեմի հիմը 2023 ամի աշխարհի դրաւ Մելքիսեդեկ մեծ քահանայն, և Սաղէմ կոչեց՝ որ կնշանակէ խաղաղութիւն։ Հիմնադրութենէն յիսուն տարի անցնելով Յեբուսային՝ այն է Քանանու որդւոց մէկուն սերունդէն յառաջ եկած ազգ մը առաւ, Սիօն լերան վրայ իրեն նախահօր անունով ամրոց մը շինեց. և յետոյ երուսաղէմ ըսուեցաւ՝ որ կնշանակէ յաջողութեան խաղաղութեան։

Յետոյ Խոստացեալ Երկիրը մտնելու առաջին տարին՝ Երուսաղեմի ստորին քաղաքները առաւ, ու Բենիամինի ցեղին տուաւ. Յեբուսայիները բուն երուսաղեմին տէր մնացին։ Յեսուայ մեռնելէն յետոյ Յուդայի ցեղը երուսաղեմն առաւ և տեղաւորեցաւ Բենիամինի ցեղին մէկ կուշտը. Յեբուսայիներուն իրենց ամրոցէն մերժուիլը Դաւթի թագաւորութեան ատենը, եւ բուն Մելքիսեդեկ քահանայի քաղաքին առմանէն ութսուն տարի յետոյ է։ Դաւիթ երուսաղէմն իրեն թագաւորութեան մայրաքաղաք ըրաւ ըստ հրամանի աստուծոյ՝ որ կուզէր զայն իրեն յատուկ քաղաքն և բնակարանն ընել. Դաւիթ մեծցուց առջի վրայ, պալատ մը շինեց իւր անունով. Սողոմոն իւր հօր գործը շարունակեց և փ-

ռաջին անգամ տաճարը շինեց․ որուն հրաշալիքները լաւ կպատմէ սուրբ Գիրքն և Յովսեպոս պատմիչը, և որոնց համար Սողոմոն ևս գեղեցիկ երգեր շինեց։

Այս թուականէն ասդին, Երուսաղեմի պատմութիւնը Աստուծոյ ժողովրդեան պատմութեան հետ խառնուած է, այնպէս որ գրեթէ մէկուն ստորագրութենէն կամ պատմութենէն միւսին վիճակը կհասկցուի․ Կարելի եղածուն չափ շատախօսութենէ զգուշանալով, կխնդրեմք՝ որ Երուսաղեմի ցաւալի պատմութեան խիստ գլխաւոր կէտերը միայն ղուրցելնուս վրայ գոհ ըլլան ընթերցողնիս․

Սողոմոնի մահուանէն հինգ տարի յետոյ Եգիպտացւոց Սուսակիմ թագաւորը Ռոբովամի վրայ յարձակեցաւ, առաւ, կողոպտեց․ Յովասէն յետոյ հարիւր յիսուն տարի քանդեալ մնաց․ Ասորիներէն դարձեալ կապտուելով, Մանասէ թագաւորն ալ Բաբելոն գերի տարուեցաւ․ Վերջապէս Սեդեկեայ թագաւորութեան ատեն Նաբուգոդոնոսոր բոլորովին հիմնայատակ ըրաւ, տաճարն այրեց, Հրէաներն ալ Բաբելոն գաղթեցուց․ Եկեղեցւոյ վարդապետ մը Երուսաղեմի անհնարին ամայութիւնը ստորագրած ըլլալու համար, և ո՛չ իսկ թռչուն մը կտեսնուէր, կըսէ, Երուսաղեմի մէջ․

Գերութենէն եօթանասուն տարի յետոյ Զօրաբաբէլ սկսեց շինել վերստին թէ՛ քաղաքն եւ թէ՛ տաճարն․ քանի մը տարի շինութիւնն արգելուեցաւ, Եզրասայ եւ Նէեմի ժամանակ յաջորդական ժամանակի մէջ գործը շարունակեց․ Ութսուն եւ երկու տարի յետոյ, յամի աշխարհի 3583, մեծն Աղեքսանդր Տիւրոսն առնելէ յետոյ Երուսաղէմ անցաւ․ տաճարին մէջ զոհ մատուց․ սոր մեռնելէն յետոյ ալ Եգիպտոսի թագաւորաց իշխանութեան տակն իյնալով Պտղոմէոսներու պատերազմունքներով չարչրկեցաւ․ Անտիոքոս մեծը եգիպտացւոց ձեռքէն առաւ, եւ գեղեցկացուց․ Յետոյ Անտիոքոս Եպիփան եկաւ, որ վերստին աւերեց եւ տաճարին մէջ Ողիմպիական Արամազդայ կուռքը դրաւ․ բայց Աստուած ՚ի վրէժ այս պղծութեան՝ Մակաբէոսի նախանձայոյզ ազգը յարոյց, անոնց ձեռքով օտարները մերժեց և քաղաքն ազատեց։

Դժբաղդաբար Շմաւօն Մակաբեանի Արիստոբուղոս եւ Հիւրկանոս որդւոցը իշխանութեան համար կռուեցան․ Հռովմայեցւոց դիմեցին, որ Միհրդատայ մահուամբը արեւելքի տէր եղած էին․ Պոմպէոս Երուսաղեմի վըրայ վազեց, քաղաք մտաւ, տիրեց ու առաւ տաճարը․ Կրասոս ալ քիչ ժամանակէն յաջորդեց, բայց Պոմպէոսի պատկառանքը չունենալով առ տաճարն, աւերեց․

Հիւրկանոս, շնորհիւ Կեսարու, Քահանայապետութիւնը ձեռք անցուցած էր․ Արիստոբուղոսի որդին Անտիգոնոսը իր Հիւրկանոս հօրեղբօր դէմ պատերազմեցաւ, Պարթեւները իրեն օգնութեան կանչեց․ Պարթեւք մտան յԵրուսաղէմ, Հիւրկանոսը բանտեցին․ Անտիգոնոսի շահ մը չեղաւ․ Մեծն Հերովդէս Անդիպատրոսի որդին, շնորհիւ Հռովմայեցւոց, հրէաստանի թագաւորութիւնը առաւ․ Հերովդէս բռնել տուաւ Անտիգոնոսն, ու Անտոնիոսի ղրկեց․ Մակաբայեցւոց վերջին ցեղին Երուսաղեմի օրինաւոր թագաւորը, ցցի կապուելով և ծակուելով մեռաւ Հռովմայեցւոց մը հրամանաւ․

Ան ատենէն Հերովդէս Երուսաղեմի առանձին տիրեց, եւ բա ձր ռա-

վերջ չնքերով զարդարեց· Այսր իշխանութեան ժամանակն էր՝ որ Քրիստոս աշխարհք եկաւ, ասոր տղան Հերովդէս անթիպաս Գալիլեայ չորրորդապետն էր՝ որ Յովհաննէս մկրտչի գլուխը կըտրել տուաւ, և մեր փրկիչը Պիղատոսի ղրկեց՝ ինք ալ Լիոն մէջ աքսորուած էր Կալիգուլայ ձեռօք·

Մեծին Հերովդէի պզտիկ որդին Ագրիպպաս հրէաստանի վերջին թագաւորն ալ երբոր մեռաւ, երկիրը հռոմայեցի իշխանաց ձեռքն անցաւ· Հրէայները միշտ կապստամբէին իրենց վըրայ դրուած իշխանութիւններէն Տիտոս ալ պաշարեց ու առաւ Երուսաղէմը· Այս պաշարման ատեն երկու հարիւր հազար հրէայ անօթութենէ մեռան· Քրիստոսի 71 թուականին ապրիլ 14էն մինչև յուլիս 1, հարիւր տասն և հինգ հազար ութ հարիւր մարդու դիակ կհանուէր միայն մէկ դռնէն· Այսրկըլու համար աղքատները ուտելիք կըփնտռէին, մարդ մը իր զաւակն ալ կերաւ· Մէկ միլիոն հարիւր հազար հրէայ ջարդուեցան այն պաշարման ատեն Երուսաղէմի մէջ, և երկու հարիւր երեսուն և ութ հազար չորս հարիւր վաթսուն հոգի ալ հրէաստանի միւս քաղաքներուն մէջ, մնացած մասն ալ ազգին անդին գերի տարուեցան, մեծ մաս մը ալ եւրոպիա, և Ասիոյ ամփիթէատրոններու մէջ հռոմայեցի ժողովրդեան զբօսանաց համար կկռուէին, տասնըօթը տարեկան չհասածները կնիկով մը մէկտեղ արծաթով աճուրդ կհանուէին և երեսուն արծաթով կծախուէին· — Այդ արդար արիւնը կըսէ Յովսեփոս, երեսուն արծաթով Երուսաղէմի մէջ ծախուեցաւ·

և ժողովուրդը աղաղակեց, «Անոր արիւնը մեր և մեր որդւոց վրայ ըլլայ»· սոսկալի ուխտ, ահաւո՜ր հաւանութիւն, որ խիստ ստուգութեամբ կատարուեցաւ· և այս խօսքը ըսողներէն շատերը թերևս յիշեցին իրենց այս սարսափելի դաշինքը զոր ըրին արդարոյն արեան հետ, բայց որում՝ Յիսուսի մահուանէն երեսուն և ութ տարի յետոյ պատահեցաւ Երուսաղէմի աւերմունքը, եւ տաճարին կործանումը· —

Հոս կըմնայ հին Երուսաղէմի պատմութիւնը· Այժմ քաղաքը հնոյն աւերակաց վրայ չէ· այն աւերակները առանց հետք մը թողելու անհետացեր եղած էին, և Հռոմայեցի կառքեր անոնց վրայ կվազէին, որպէս զի Մեսիային մարգարէութիւնները կատարուէին, և խաչին վրայ թափուած արիւնը ինչպէս որ պէտք էր վրէժխնդիր ըլլար·

Երուսաղէմի մասնաւոր կամ հրապարակային շինուածոց եւ տաճարին ստորագրութիւնն ընելը աւելորդ է, պատճառն որ սուրբ գրոց մէջ խիստ ճշդիւ նկարագրուած է անհամեմատ գրչաւ, եւ գրեթէ մերն ալ անոր ընդօրինակութիւնը կրնայ ըլլալ· Գլխաւոր շէնքերն տաճարէն զատ են, ինչպէս Դաւթի գերեզմանն ու պալատը, Հռոմայեցւոց շինած թատրոնները, Մանասէի պալատը, և ուրիշ շատ պալատներ՝ որ Յիսուս ետեւէ շինուեցան ու քանդեցան· Հինոյ տանց քարերն անգամ չեն նշմարուիր·

Նախընթաց թուոյն հանելուկին լուծումն էր «գաւազան»·

ՀՐԱՄԱՆԱՒ ՏԵՂԱՊԱՀԻ ՎԱՆԱՀՕՐ Ս· ԱԹՈՌՈՅ

ՊԱՅՄԱՆՔ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՅՈՅՍը քանի օրն անգամ մը կհրատարակուի. Տարեկան գինն է հանգերձ ծախուք ճանապարհի երեք արծաթ մէճիտիէ։
Ստորագրութիւնք Յունուարի սկիզբէն կսկսին
Միայն մէկ տետրին գինը չորս ղուրուշ

Գ Ո Ր Ծ Ա Կ Ա Լ Ք

Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ Յովսէփ աղա Գաֆաֆեան Գրավաճառ ՚ի Զաքմաքճիլար եօղուշու.
Ի ԶՄԻՒՌՆԻԱ Գէորգ աղա Նուրթմանեան
Ի ՏՐԱՊԻԶՈՆ Մ. Գալուստ Էֆէնտի Թիրեաքեան.
Ի ՊԱԼԸՔԷՍԻՐ Մ. Յովհաննէս Պատուելի Նաւասարդեան.
ԻԶՆԻՄԻՏ Տ. Մեսրովպ Քահանայ Ճէնճէլեան
ԹԱՏԱՐԲԱԶԱՐ ԵՒ Ի ՇՐՋԱԿԱՅՍՆ Պ. Յովհաննէս Սրմենակ Երամեան
Ի ԿՈՂՄԱՆՍ ԿԵՑՎԷԻ Յակոբ պատուելի Փէյլէրեան
Ի ՄԵԾ ՆՈՐ ԳԻՒՂ ԵՒ Ի ՇՐՋԱԿԱՅՍՆ Տ. Կարապետ Քահանայ Պէօզէկեան

ՆԱՄԱԿ ԿԱՄ ՅՕԴՈՒԱԾ ՈՒՂՂԵԼԻ Է
Հ Ե Տ Ե Ւ Ե Ա Լ Հ Ա Ս Ց Է Ի Ն

Առ խմբագիր Տնօրէն Միաբանութեան Աբեղայն Զարխափան Սուրբ Աստուածածնի վանաց

Ի Տպարանն